

О.Д.Бойко*

ЗМІНА УРЯДІВ ТА УРЯДОВОЇ ПОЛІТИКИ ДИРЕКТОРІЇ УНР У 1919 Р.

У статті на основі вивчення нових джерел з історії Української революції 1917–1921 рр., що відтворюють діяльність Директорії та Ради народних міністрів, розглянуто державну політику другої УНР, курс якої неодноразово кардинально змінювався протягом 1919 р.

Українська державність часів Директорії УНР (1919–1920 рр.) залишається в історії Української революції 1917–1921 рр. найменш дослідженим періодом¹. Одна із причин такого стану – недостатнє використання дослідниками джерельного матеріалу, зумовлене цілим рядом об'єктивних та суб'єктивних обставин. Допоможе змінити ситуацію на краще поява у 2006 р. першого в українській археографії двотомного видання документів і матеріалів часів Директорії УНР – «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920», загальним обсягом 1428 с.² У збірнику представлено систематизований фундаментальний комплекс документів, що всебічно розкриває діяльність Директорії та Ради народних міністрів, дає можливість об'єктивно, без ідеологічної заангажованості відповісти на питання: чому український державотворчий проект виявився невдалим.

Робота над складанням збірника, археографічною обробкою та коментарями до документів спонукала автора до написання даної статті. У ній розглянуто державну політику другої УНР, курс якої неодноразово кардинально змінювався протягом 1919 р.

14 грудня 1918 р. республіканське військо переможно увійшло до Києва. Гетьманський уряд передав свої повноваження Директорії, була відновлена Українська Народна Республіка. Як і соціалістична УНР доби Центральної Ради, консервативна Українська Держава гетьмана П.Скоропадського була усунута з політичної арени насильницьким шляхом. Але існували значні відмінності у характері подій, у ході яких відбулася зміна політичних режимів в Україні. Гетьман прийшов до влади шляхом безкровного державного перевороту, маючи чітко визначену політичну платформу і напрацьовані програмні документи, які були оприлюднені того ж дня. Щоби повалити Українську Державу, Директорії довелося розв'язати збройне повстання, яке переросло у повномасштабну громадянську війну.

Політичним силам, які приходять до влади, не маючи власної програми, важко розраховувати на успіх. Директорія спромоглася згуртувати навколо себе національні сили закликком до боротьби з гетьманським режимом, але короткий період їх об'єднання закінчився з перемогою повстання. Національна демократія не мала чіткого погляду на перспективи державного будівництва. Вона попередньо не визначилася у питаннях про політичну владу та організацію внутрішнього устрою в Україні, коливалася із вибором зовнішньополітичної орієнтації: на більшовицьку Росію чи буржуазну демократію Європи. Не було однастайності між політичними партіями, всередині політичних партій, серед членів Директорії, у державному провіді УНР.

Становище самої Директорії було двоїстим. Формально вона походила від поміркованого Українського національного союзу (УНС) – ліберально-демократичного об'єднання партій та громадських організацій, метою якого було створення в незалежній українській державі демократичних інститутів влади та більш

* Бойко Олена Дмитрівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

виразний захист національних прав українського народу³. Фактично ж повстання задумали і здійснили ліві соціалістичні сили, які стояли поза УНС. Вони чекали від нової влади радикальних соціально-економічних перетворень. Директорія була змушена шукати компроміс у визначенні головної політичної лінії.

26 грудня вона призначила уряд УНР і видала Декларацію – програмний документ, де офіційно сповістила про скасування гетьманського режиму, відновлення УНР, повернення законодавства Центральної Ради. Політична система УНР будувалася на т. зв. трудовому принципі – компромісі між радянською та парламентською системами влади. Верховною владою в Україні оголошувався Конгрес трудового народу. Директорія вважалася тимчасовим верховним органом влади, який має передати її народу в особі Трудового конгресу.

У соціальній сфері за основу брався запозичений у більшовиків метод класового поділу суспільства, хоча й не такий радикальний. Декларація констатувала, що влада в Україні належить лише трудящим – робітництву, селянству та трудовій інтелігенції (насправді – напівінтелігенції). Інститут Трудового конгресу був очевидною поступкою більшовицьким настроям, що стрімко поширювалися серед робітників і селян України. Від участі у ньому були усунуті «експлуататорські класи» – поміщицькі та фінансово-промислові кола, на які спирався гетьманський режим. Разом із ними від політичного життя відлучалася нечисленна національно-культурна еліта: юристи, журналісти, освітяни середньої школи, професура.

Зовнішньополітичний розділ декларації також віддавав данину компромісу між лівими і правими. Попри вкрай складне зовнішньополітичне становище, УНР обирала курс на мирне співжиття з народами усіх держав. Таким чином, програмний документ Директорії мав декларативний характер, проголошені у ньому принципи були відірвані від реалій тогочасної України.

Того ж дня був оголошений склад уряду. До Ради народних міністрів (РНМ), очоленої соціал-демократом В.Чехівським, увійшли представники від усіх партій, що входили до УНС. 6 портфелів отримали соціал-демократи (УСДРП), 5 – есери (УПСР), 2 – есефи (УПСФ), 4 – самостійники (УПСС). Уряд був виразно поділений на «ліву» та «праву» частини з перевагою «лівих».

Невизначеність політичної програми Директорії виявилася вже на початку діяльності уряду, зокрема, у земельному питанні. 8 січня 1919 р. Директорія затвердила Земельний закон, де йшлося про скасування приватної власності на землю, яка проголошувалася «добром народу». Скасовувалося лише велике землеволодіння, тоді як «дрібним господарям» залишали у приватній власності 5–15 дес.⁴ Закон виразно засвідчив прагнення проводу УНР до соціального миру на селі, якщо не між селянами та поміщиками, то між різними верствами селянського населення.

Питання про форму і характер державної влади турбувало українські політичні партії. Воно стояло в центрі уваги VI з'їзду УСДРП – фактично правлячої партії, що відбувся 10–12 січня у Києві. Її лідери В.Винниченко та С.Петлюра стояли на чолі Директорії та армії УНР, в уряді було шестеро міністрів-еседеків на чолі з прем'єром В.Чехівським. Ліва частина з'їзду (М.Ткаченко, А.Пісоцький, А.Драгомирецький та ін.) висловилася за впровадження в Україні влади рад та проведення соціалістичних перетворень в економіці. Проти цього виступали більш помірковані «каторинославці» – І.Мазепа, П.Феденко, І.Романченко. Інші не мали чіткої позиції і хиталися між радянською владою і демократичною парламентською системою, основою на загальному виборчому праві.

Імовірно, під впливом тогочасних реалій України і Росії, лідер УСДРП і голова Директорії В.Винниченко, раніше палкий прихильник радянської системи, тепер виступив з її запереченням. Мотивуючи свою позицію державницькими інтересами, він доводив, що у суспільстві, складеному на 70% із селянства, не

може панувати міський пролетаріат, а тому соціалізм не можна впроваджувати за російськими методами. В.Винниченко виступав проти радянської системи ще й тому, що розумів: перехід влади до рад неминуче вирве її з національних рук, а цього не можна допустити⁵. З'їзд висловився проти запровадження в Україні пролетарської диктатури, підтримав вільний розвиток демократії, скликання в майбутньому парламенту, обраного на основі загального виборчого права. Прихильники радянської системи залишили з'їзд і на знак протесту оголосили про створення окремої партії – УСДРП (незалежних).

Настрої, які панували в УПСР – найбільш масовій і впливовій українській партії, виявилися на нараді Всеукраїнської ради селянських депутатів, що відбулася 14–15 січня 1919 р. у Києві. Її учасники засудили компромісну політику Директорії і поставили вимогу негайно запровадити радянську систему влади⁶. Таким чином, позиції провідних партій Української революції не додали ясності у перспективі внутрішньої політики. Не змогла визначитися й Державна нарада, проведена 16 січня 1919 р. у Києві, хоча загальний настрій її був протибільшовицький.

23 січня у Києві зібрався Трудовий конгрес України. Серед майже 400 його учасників переважали члени УПСР та есерівської Селянської спілки. На другому місці за кількістю були есдеки. Зважаючи на соціальну квоту, помірковані партії не мали окремого представництва. Конгрес заслухав звіти Директорії (В.Винниченко), уряду (В.Чехівський), Головного отамана С.Петлюри. Дискусії навколо питання про форму влади вилилися у протистояння між лівими, які бажали передати її до рук робітничо-селянських рад, і центром, який бачив УНР демократичною республікою зі всенародно обраним парламентом на чолі.

26 січня українські незалежні соціал-демократи оголосили декларацію, в якій вимагалось, щоби Трудовий конгрес, перебравши владу від Директорії, одразу передав її радам робітничих і селянських депутатів та проголосив Україну незалежною соціалістичною республікою. У сфері зовнішньої політики пропонувалося розпочати мирні переговори з Радянською Росією та вимагати виведення з України іноземних військ (ішлося про війська Антанти). Конгрес мав скласти Тимчасовий робітничо-селянський уряд із представників партій, які стоять на радянській платформі, а після цього саморозпуститися⁷.

Того ж дня схожу за змістом декларацію обговорила фракція УПСР. У ній констатувалося, що Директорія не є виразником волі усього трудового народу України, тому має поступитися владою радам селянських, робітничих і військових депутатів. Верховну владу мав здійснювати Всеукраїнський Конгрес трудового народу, обраний на основі рівного, прямого виборчого права. Ішлося також про негайне порозуміння з Українською радянською республікою та припинення братовбивчої війни⁸. При голосуванні документу фракція УПСР розкололася, більшість голосувала проти і декларація не була ухвалена.

28 січня конгрес ухвалив закон про форму української влади (запропонований УСДРП, узгоджений із делегацією ЗУНР, більшістю фракції УПСР та Селянської спілки), як проект тимчасової конституції України. Конгрес висловився проти диктатури пролетаріату та підтримав курс на встановлення демократичного ладу в Україні. З огляду на воєнний стан на Директорію покладалися функції верховної влади та організація оборони держави⁹.

Рішення Трудового конгресу не стали остаточними у визначенні політичного курсу УНР і не згуртували політичні сили. Того ж дня, коли був ухвалений підсумковий документ, відбулася конференція УПСР (центральної течії). Всупереч рішенням ТКУ, УПСР, визнавши, що Українська революція розвинулася з національно-політичної в соціальну, ухвалила змагатися за радянську форму влади в Україні¹⁰. Це означало, що УПСР, за якою стояли Селянська спілка та українське селянство, повністю переходила в опозицію до Директорії. Після цього збережен-

ня уряду, в якому були представлені усі політичні сили, що так і не знайшли порозуміння, втрачало сенс.

Невизначеність внутрішньої політики Директорії спричинилася до того, що вона так само не змогла виокремити чітких пріоритетів у зовнішній політиці. Декларація від 26 грудня проголосила курс на мирне співіснування з усіма державами, про що того ж дня Директорія повідомила у зверненні «До народів усього світу та їх правительств»¹¹. На виконання цього курсу міністерство закордонних справ УНР зайнялося встановленням, а частково поновленням дипломатичних стосунків, особливо з тими країнами, де українські дипломатичні представництва існували за часів гетьманату.

Нереальність курсу на мирне співіснування виявилася доволі швидко. Нейтральна позиція була наслідком нерішучості і двозначності політичної лінії Директорії і не відповідала інтересам України. Для її реалізації не було об'єктивних внутрішніх та міжнародних умов. У геополітичних реаліях, що склалися після закінчення світової війни, Україна була неспроможна відстояти власний нейтралітет. Вона могла орієнтуватися або на Антанту, або на радянську Росію¹². Зовнішня політика була напряду пов'язана із внутрішньою. Якщо обирати соціалізм – слід шукати союзу з радянською Росією, якщо «буржуазну демократію» – з Антантою та Європою.

Антантівські кола розглядали режим Директорії в Україні як різновид більшовизму. Свої подальші плани відбудови єдиної небільшовицької Росії вони пов'язували з Білим рухом. Проте ставлення Антанти до УНР дещо змінилося після висадки в Одесі французького експедиційного корпусу. Його командування прагнуло об'єднати всі антибільшовицькі сили на півдні колишньої імперії. Воно було готове розпочати переговорний процес з українцями, маючи на меті створення військового союзу з Директорією та Денікіним для спільної боротьби з більшовиками. Певною мірою це відповідало намірам Директорії, яка сподівалася на військову і фінансову допомогу Заходу у війні з радянською Росією.

Початок переговорів 24–25 січня 1919 р. дипломатичної місії УНР (О.Назарук, С.Остапенко) із начальником штабу французьких військ полковником Фрайденбергом засвідчив жорстку позицію Антанти щодо України. Перш за все остання мала позбутися «більшовизму»: з Директорії та уряду пропонувалося виключити В.Винниченка, С.Петлюру, В.Чехівського. Франція вимагала встановлення свого контролю над фінансами та армією. Питання про суверенітет УНР французькі військові відмовилися обговорювати, вважаючи його компетенцією Паризької мирної конференції.

Водночас із появою антантівських десантів на півдні, у північно-східних повітах України з'явилися війська радянської Росії. Під приводом допомоги робітникам і селянам України, що повстали проти гетьманщини, вони розгорнули наступ на Харків та Київ. Повалення влади гетьмана наступу не зупинило. 24 грудня 1918 р. наркомат закордонних справ повідомив, що у зв'язку з анулюванням Брестського мирного договору радянська Росія не визнає УНР за суверенну державу. Піти на відкриту агресію проти України РСФРР не наважилася, а діяла під прикриттям утвореного 28 листопада в Курську маріонеткового Тимчасового робітничо-селянського уряду України.

Українська влада не помічала більшовицького війська на власній території, аж поки 3 січня 1919 р. ним не був узятий Харків. Для Директорії перспектива війни з більшовиками виявилася цілковитою несподіванкою. В.Винниченко сподівався на порозуміння з Москвою шляхом мирних переговорів, Головний отаман С.Петлюра був прихильником збройного опору більшовицькій агресії. Обмін дипломатичними документами між УНР та РСФРР не прояснив позиції. У відповідь на закиди українців, що Червона армія вторглася на територію суверенної держави, нарком закордонних справ РСФРР Г.Чичерін стверджував, що проти

УНР воює військо радянської України. Він запропонував Директорії вислати в Москву делегацію для переговорів¹³.

11 січня дипломатична місія на чолі з С.Мазуренком (соц.-дем. незалежним) відбула до Москви. Але російська сторона зволікала з початком переговорів, тоді як червоні війська продовжували наступ. Це змусило Директорію оголосити 16 січня війну РСФРР. Переговори розпочалися вже наступного дня. Проте обговорення питання про припинення наступу російських радянських військ в Україні було заблоковано російською стороною, яка запропонувала укласти пакт про спільну боротьбу проти експедиційних військ Антанти, Всевеликого Війська Донського та Денікіна. Переговори тривали до 10 лютого, коли були припинені українською стороною через їх безперспективність¹⁴.

На кінець січня більшовицькі війська захопили майже все Лівобережжя і наблизилися до Києва. Військові поразки сприяли посиленню позицій правих сил, орієнтованих на Антанту. 29 січня до голови Директорії В.Винниченка звернулася делегація УПСФ, яка вимагала негайно встановити дипломатичні контакти із представниками Антанти і використати їх війська для боротьби з більшовиками. Вибір проводом УНР подальшого державного курсу відбувався під впливом ряду факторів: відмови радянської Росії визнати Директорію УНР як законну владу в Україні; катастрофічних воєнних поразок; рішень Трудового конгресу, розколу в українських партіях. Визначальний вплив справили вимоги, озвучені французьким командуванням в Одесі. Зміна політичного курсу УНР давала надію на порозуміння з Антантою. Тому після дводенних вагань Директорія 31 січня видала наказ №115, яким відправила у відставку уряд В.Чехівського.

2 лютого Директорія і уряд перебралися до Вінниці. Закінчився перший «київський» період існування другої УНР. Намагання утриматися на позиціях компромісу між лівими і правими у внутрішній політиці та залишитися на нейтральних позиціях у міжнародній – зазнали краху.

На новому етапі розвитку подій Директорія весь час відчувала тиск зовнішньополітичних факторів, які домінували при визначенні її політичної лінії. 2 лютого у Бірзулі були продовжені переговори представників командування англо-французького десанту та уряду УНР. Українці домагалися визнання суверенітету УНР, допомоги у війні з РСФРР, повноправної участі у Паризькій мирній конференції і т. ін. Французи знов наполягали на виведенні зі складу Директорії В.Винниченка та С.Петлюри, заміни соціалістичного уряду В.Чехівського на більш поміркований, контролю Франції над українськими фінансами та залізницями. Сторони виклали свої позиції, але не дійшли згоди.

Офіційно відправленому у відставку 31 січня уряду В.Чехівського довелося працювати ще два тижні. Формування нової РНМ супроводжувалося поживавленням діяльності правих політичних сил, які під впливом вимог Антанти були готові перебрати керівництво державою. 7 лютого Головний комітет УПСФ ухвалив резолюцію про продовження переговорів та обов'язкове досягнення згоди з Антантою. Наступного дня ЦК Української народно-республіканської партії (УНРП) заявив, що партія стоїть за рішучі зміни в політиці уряду та звернувся до Головного комітету УПСФ із пропозицією про спільні дії. УПСФ та УНРП видали у Вінниці меморандум із приводу сучасного моменту, де заявили про готовність взяти участь у формуванні кабінету. Помірковані партії виступали проти «крайностей у сфері соціальної політики», які, на їх думку, були головною причиною відмови Антанти включити Україну до кола союзних держав. Програма нового уряду передбачала порозуміння з державами Антанти, зміни внутрішньополітичного курсу, проведення аграрної реформи, організацію міцної армії¹⁵.

Соціалістичні партії демонстративно відкликали своїх діячів із провідних державних посад. 9 лютого таке рішення ухвалив ЦК УСДРП. Аналогічну ухвалу зробив ЦК УПСР (центральної течії). В.Винниченко склав повноваження голови

Директорії та вийшов з її складу. С.Петлюра 11 лютого припинив членство в УСДРП і таким чином залишився членом Директорії та Головним отаманом армії УНР.

Новий уряд був призначений 13 лютого, його очолив С.Остапенко, колишній есер, наразі безпартійний. Уперше з початку Української революції від керівництва УНР відійшли провідні партії – УПСР та УСДРП. Уряд, який вважався правим, складався з поміркованих: соціалістів-федералістів, самостійників, народних республіканців. Уряд С.Остапенка не склав своєї програмної декларації, оскільки не мав цілісної політичної програми. Зовнішньополітична складова, що була визначальним фактором при формуванні, домінувала й у його діяльності. Головною метою було встановлення союзницьких стосунків з Антантою й отримання від неї допомоги у боротьбі з інтервенцією більшовиків. Тому прем'єр С.Остапенко майже весь час проводив у поїздках між Вінницею та Одесою.

Зробивши пріоритетним зовнішньополітичний напрям, Директорія 11 лютого обговорила питання подальших стосунків з Антантою на спеціальному засіданні під головуванням С.Петлюри. Було ухвалено наказ №28, який констатував, що війська Антанти прийшли в Україну, щоби надати можливість усім патріотичним елементам відновити знищений громадянською війною порядок у краї. Заслухавши думку учасників нарад із французьким командуванням, Директорія висловила принципову згоду з умовами, які висувалися Україні. Було ухвалено поновити переговори¹⁶. Про обрання Директорією УНР курсу на союз з Антантою голова української делегації Г.Сидоренко повідомив 12 лютого 1919 р. Паризьку мирну конференцію. У ноті йшлося про неоголошену війну РСФРР проти УНР, імперіалістичну політику більшовиків. Україна зверталася до держав Антанти та США із проханням надати їй політичну підтримку – визнати незалежність УНР.

Намагаючись за всяку ціну домовитися з Антантою й отримати від неї військову допомогу, 17 лютого Директорія і уряд ухвалили декларацію до держав Антанти і США, де засвідчили їм свою вдячність за готовність підтримати Україну і вступити в боротьбу з більшовизмом. Декларація містила також заклик до згаданих держав допомогти українцям у відбудові власної державності¹⁷.

Попри усунення від керівництва УНР «більшовиків» В.Винниченка і В.Чехівського та формування правого уряду без соціалістів, переговори з французьким командуванням не просуваються вперед. Французи не зробили жодного кроку назустріч українській владі у відповідь на її поступки. 1 березня генерал д'Ансельм у телеграмі до С.Остапенка висловив нові, досить принизливі умови: Директорію мають залишити С.Петлюра та О.Андрієвський¹⁸. 2 березня Директорія обговорила на своєму засіданні ці вимоги і визнала їх неможливими. Подальші поступки були б рівнозначні самоліквідації Української Народної Республіки¹⁹. 4 березня за дорученням Директорії С.Остапенко повідомив генерала д'Ансельма в Одесі, що зміна персонального складу Директорії може відбуватися лише на підставі законів УНР.

6 березня у Бірзулі відбувся черговий раунд переговорів уповноважених Директорії УНР із представниками французького командування. Сторони не дійшли згоди по всіх питаннях і переговори завершилися безрезультатно. Вони за інерцією тривали ще майже місяць, але ніхто вже не сподівався на позитивні результати. Українська влада під тиском наступаючої Червоної армії змушена була залишити Вінницю й перебратися до Жмеринки, а згодом до Проскурова та Рівного. Водночас французький десант внаслідок поразок від Червоної армії поступово залишав контрольовану ним територію півдня України.

Результатом майже двомісячного переговорного процесу стало суцільне фіаско зовнішньої політики української влади, яка нарешті збагнула, що французьке командування контактувало з нею більше на власний ризик. По-перше, воно не отримало стосовно України конкретних директив від Антанти, по-друге, не мало у

цьому регіоні достатніх військових сил та матеріальних засобів для надання реальної допомоги українцям у боротьбі з Червоною армією. Стратегічною лінією Антанти, як і раніше, залишалося відновлення «єдиної Росії».

Поразки армії УНР у боротьбі з більшовиками, відомості про критичний стан французького десанту, від якого чекали військової допомоги, спонукали провід УНР шукати шляхів до стабілізації становища. За цих умов активізувалася діяльність соціалістичних партій. 7 березня провідні діячі УСДРП (С.Вікул, І.Мазепа, Л.Феденко) та УПСР (Д.Одрин, Н.Петренко) провели нараду у Вінниці, де визнали, що надії Директорії на допомогу Антанти не виправдалися. Результатом такої політики став катастрофічний стан армії, суцільний хаос у державному управлінні, втрата підтримки українських робітників і селян, серед яких зростає кількість прихильників більшовизму. Учасники наради висловилися за припинення переговорів із французьким командуванням та активізацію вирішення внутрішніх проблем²⁰. Свою думку учасники наради довели до С.Петлюри. Але Головний отаман, який незадовго перед тим мав зустріч з емісарами Антанти у Ходорові (Галичина), не втрачав надію на реальну допомогу з її боку.

11 березня ЦК УПСР (центральної течії), що перебував на радянській території, через своїх емісарів І.Лизанівського та А.Степаненка передав Директорії домагання припинити переговори з представниками Антанти і відновити контакти з радянською Росією, визнавши попередню радянську форму влади в Україні. 12–15 березня у Проскуріві перебував емісар УСДРП (незалежних), що також легально діяв у радянській Україні, А.Драгомирецький. Він провів переговори з ЦК УСДРП, в результаті чого УСДРП також висловились за припинення переговорів з Антантою, хоча й не вірила у можливість угоди з більшовиками. Таким чином, поступово складалася єдина позиція лівих соціалістичних партій: перервати контакти з Антантою, повернутися до внутрішніх проблем України, враховуючи близькість до більшовизму настрої більшої частини її населення. Це не давало жодного шансу правим залишитися при владі.

Тиск на Директорію зліва посилювався. Січові стрільці, які раніше беззастережно її підтримували, тепер заявили, що служитимуть режиму, який забезпечить незалежність України. У документі з викладом їх платформи, переданому Директорії 13 березня, заявлялося: якщо українська республіка у Києві підтвердить, що стоїть на платформі самостійності, вони можуть підтримати радянську владу на місцях²¹.

У скрутній ситуації, коли соціалістичні партії вимагали зміни урядової політики, Директорія винесла це питання на розгляд Державної наради, що відбулася 11 березня у Проскуріві за участю членів Директорії, міністрів уряду та представників політичних партій. Був заслуханий звіт прем'єр-міністра С.Остапенка. Попри об'єктивний стан речей, він наводив безліч аргументів на користь продовження переговорів. Соціалістичні лідери відстоювали протилежну позицію: Антанта не допоможе, треба шукати підтримки власного народу. Оскільки робітничі і селянські маси настроєні по-більшовицькому, політична програма українського уряду повинна відповідати настроям мас. Слід припинити переговори з Антантою і через харківську владу шукати порозуміння з радянською Росією. Директорія, перш за все Головний отаман, не сприймали серйозно ці пропозиції. С.Петлюра, підтриманий командуванням армії, яка готувала контрнаступ у районі Бердичева – Житомира, був проти. Нарада ще раз засвідчила відсутність єдиної позиції українського політичного керівництва з приводу подальшої долі української держави. Як і попередні, вона продемонструвала лише певний обмін думками і не змогла виробити єдину позицію²².

Категорично проти зміни політичного курсу висловився і президент Української Національної ради ЗУНР Є.Петрушевич, який 12 березня прибув до Проскурова разом із делегацією галицьких політиків. Провід ЗУНР вважав, що пере-

говори з більшовиками можна вести лише у випадку, якщо не вдасться домовитися з Антантою. Введення до складу Директорії Є.Петрушевича, як представника від ЗО УНР, сприяло певному підсиленню проантантівських настроїв.

Хоча на урядовому рівні жодних рішень ухвалено не було, 14 березня кабінет міністрів на чолі з С.Остапенком надіслав листа до Директорії з проханням про відставку. Свої дії уряд мотивував поновленням контактів між Директорією та соціалістичними партіями. Можливо, такий крок був спробою політичного тиску правих на Директорію, насамперед С.Петлюру. Цей демарш Директорія залишила без відповіді і таким чином відставка уряду була відстрочена. 19 березня С.Остапенко та К.Мацієвич знов виїхали до Одеси, щоби продовжити переговори з Антантою.

Зазнавши невдачі у спробах скорегувати державну політику, соціалісти вдалися до силових варіантів зміни влади в УНР. Початок був покладений низкою березневих заколотів, учинених лівими силами. 21 березня 5 отаманів і 10 полковників армії УНР створили у Вапнярці Револьюційний комітет Південно-Західного фронту (його очолив отаман О.Волох), який видав універсал про перехід на платформу радянської влади та вступив у таємні переговори з радянською Росією²³. Червоне командування відмовилося вести переговори із заколотниками і не припинило бойових дій. Ця авантюра дорого коштувала українській армії. Вона призвела до катастрофи Південно-Західного фронту, який складав майже половину діючої армії.

На протигагу кабінету С.Остапенка, провідні діячі УСДРП та УПСР утворили 22 березня в Кам'янці-Подільському «для тимчасового представництва центральної влади» власний орган – Комітет охорони республіки (КОР) на чолі з В.Чехівським. КОР збирався ставити перед Директорією питання про негайну зміну урядової політики, а саме: припинення переговорів з Антантою, початок переговорів із радянським урядом України з метою визнання самостійності і незалежності УСРР, виведення російських військ з України²⁴. Комітет не набув підтримки, на яку сподівався, і самоліквідувався 28 березня.

27 березня «Рада чотирьох» Паризької мирної конференції ухвалила остаточне рішення про евакуацію військ Антанти з Одеси. Це поховало останні надії Директорії врятувати українську державність за сприяння чужоземної військової допомоги і стало додатковим аргументом на користь боротьби соціалістів за повалення правого уряду. 26–27 березня у Здолбунові і Рівному ЦК УПСР обговорив питання реорганізації вищої влади УНР. Есери запропонували встановити військову диктатуру: проголосити С.Петлюру військовим диктатором, розпустити Раду народних міністрів і створити натомість адміністрацію диктатора та Військову раду. У зовнішній політиці – досягти миру з Польщею і зосередитися на війні з більшовиками. Запропонована на розгляд С.Петлюри 29 березня платформа УПСР була ним відхилена²⁵.

5 квітня у Рівному після тривалих обговорень представники УСДРП та УПСР (центральної течії) дійшли згоди про засади реформування вищої влади УНР. Договірна платформа містила сім пунктів, найважливіші з яких стосувалися зміни складу Директорії (головний отаман С.Петлюра та по одному представнику від ЗО УНР, УПСР та УСДРП), зрівняння усіх членів Директорії у правах, кворуму для її засідань (три особи), обмеження компетенції Директорії лише затвердженням законів, ухвалених Радою народних міністрів²⁶.

На момент проведення Державної наради 5–6 квітня у Рівному доля уряду С.Остапенка була вирішена. Підсумком перебування при владі поміркованих партій, які зробили ставку на допомогу ззовні, стала суцільна руїна: катастрофічні поразки української армії, що призвели до значної втрати території, руйнування державних інституцій та посилення анархії. Сподівання на допомогу Антанти виявилися такими ж нереальними, як і нейтральна позиція уряду В.Чехівського.

Головним питанням наради за участю членів Директорії, Трудового конгресу і представників політичних партій був склад майбутнього уряду і відповідно узгодження його політичної програми між правицею і лівицею українського руху. Урядову політику тепер визначали соціалісти, праві відмовилися від участі в уряді. Наступного дня Головний отаман С.Петлюра відбув нараду у справі формування нового кабінету лише з представниками соціалістичних партій²⁷.

9 квітня Директорія нарешті видала постанову про відставку уряду С.Остапенка, доручивши Б.Мартосу очолити РНМ та негайно сформувати новий уряд. На відміну від попереднього, він був виразно «лівим», до його складу увійшли есдеки, есери та галицькі соціалісти, делеговані ЗО УНР. Посаду прем'єра та його заступника отримали есдеки Б.Мартос та А.Лівицький²⁸. 12 квітня новий уряд УНР видав декларацію, в якій недвозначно заявив про прихід до влади соціалістів: «Оборона Української Народної Республіки та потреба кращого упорядкування державного життя зробили необхідним для українських соціалістичних партій стати до організації нового народного правительства», а поразки української влади пов'язав із відсутністю у її складі «представників найвизначніших партій України»²⁹. Як видно далі з документу, зовнішньо- та внутрішньополітичний курс УНР зазнавав серйозних змін. Констатувалося, що зовнішню воєнно-політичну загрозу для соборної УНР становили як радянська Росія, так і Польща, підтримана Антантою. Заявляючи про відмову надалі від допомоги «чужої військової сили з якої б то не було держави», уряд звертався до українського народу із закликом встати до збройної боротьби проти усіх, хто зазіхає на українську незалежність. Будь-які договори з іноземними державами він передбачав заключати «тільки на основі визнання ними самостійної України і невтручання в наші внутрішні справи». Звернення було адресоване також до соціалістичних українських партій та населення по той бік фронту.

У галузі внутрішньої політики уряд обирав курс на «зміцнення демократичного ладу», яке соціалістичні партії бачили в утворенні близьких до радянської моделі «робітничо-селянських трудових рад». В економічній сфері уряд обіцяв відновлення зовнішньої торгівлі з країнами Європи та Америки, припинення руїни народного господарства, демократичну земельну реформу на користь селянства. Документ супроводжувався традиційною риторикою про права національних меншин, дотримання національно-персональної автономії, боротьбу з єврейськими погромами³⁰.

Намір уряду створити «республіку трудових рад» полегшував пошуки спільної мови з більшовиками. Це відразу ж позначилося різким загостренням політичної обстановки в Рівному, де перебували урядові інституції УНР. Праві партії небезпідставно вважали, що прихід соціалістів до влади відбувся шляхом тиску на Директорію та лівих авантюр в тилу і на фронті, інспірованих УПСР та УСДРП. 13 квітня провід УПСР розповсюдив через пресу відозву, де оцінив створення соціалістами у Кам'янці-Подільському Комітету охорони республіки як спробу державного перевороту. Самостійники вимагали, щоби над його учасниками був проведений суд і в подальшому вони не займали державних і громадських посад³¹. Блок правих партій бачив у новому уряді червону загрозу Українській революції й видав меморандум про негайну відставку уряду Б.Мартоса. 20 квітня документ був вручений Головному отаману, але С.Петлюра залишив його без уваги.

Праві сили знайшли підтримку у незадоволеного політикою Директорії командування Північної (Волинської) групи військ армії УНР, серед якого були члени УПСР. У ніч з 24 на 25 квітня нарада ЦК партії самостійників-соціалістів ухвалила рішення про усунення С.Петлюри від керівництва Директорією і армією шляхом державного перевороту. Мандат на проведення акції вручили командувачу Північної групи отаману В.Оскілку.

Переворот, запланований на 30 квітня, довелося розпочати раніше, тому що 28 квітня Головний отаман своїм наказом зняв В.Оскілка з посади командувача. Рано вранці 29 квітня заколотники захопили владу у Рівному, заарештували нового командувача отамана Желіховського та членів уряду на чолі з Б.Мартосом. За деякими даними, вони одразу почали формування нового уряду, а тимчасовим президентом УНР хотіли бачити Є.Петрушевича. Рівненські газети надрукували кілька звернень отамана В.Оскілка до українського народу, в яких він сповіщав про повалення «влади зрадників», обіцяв селянам віддати землю у приватну власність, а також тверду владу, порядок і спокій³². Але армія відмовилася визнати В.Оскілка головним отаманом. Вірні С.Петлюрі військові частини наступного дня захопили Рівне. Заколотники втекли до Польщі.

Якщо березневі авантюри лівих були залишені без уваги, то на квітневий заколот правих Директорія відреагувала одразу. Уже 30 квітня був виданий закон про утворення державної слідчої комісії для розслідування подій «повстання 29 квітня». На зміцнення влади Директорії були спрямовані також затверджений 7 травня 1919 р. закон про склад Директорії УНР, за яким було підсилено владні повноваження голови, та постанова від 9 травня про обрання головою Директорії Головного отамана С.Петлюри. Після того, як 13 травня з Директорії на власне прохання був виведений О.Андрієвський, у складі керівного органу УНР залишилися С.Петлюра, А.Макаренко та Ф.Швець. Формально у її складі перебував і Є.Петрушевич³³.

У цей час на теренах України, контрольованих радянським урядом, розгортався селянсько-повстанський рух, що вибухнув на заклик Всеукраїнського ревкому та повстанського штабу УСДРП (незалежних). Обраний урядом УНР лівий курс сприяв порозумінню з повстанцями. 29 травня у Тернополі почалися переговори між РНМ та представниками повстанського Всеукраїнського ревкому, що прибули з Києва (есери Д.Одрина, Т.Черкаський, І.Часник та есдек-незалежник А.Пісоцький). Вони завершилися нарадою партій урядової коаліції 9 червня у містечку Чорний Острів у Подільській губернії. Уряд визнав «трудовий принцип» в організації державної влади на місцях. До його складу були введені представники повстанського Всеукраїнського ревкому Д.Одрина (міністр охорони здоров'я) та Т.Черкаський (міністр преси і пропаганди)³⁴.

Наприкінці травня воєнне становище УНР наблизилося до критичного. Під владою Директорії залишалася вузька смуга території на Поділлі, затиснутої між фронтами Червоної та польської армій. Лише завдяки контрнаступу української армії, розпочатому 30 травня, ситуація трохи стабілізувалася. Протибільшовицький фронт був відсунутий на північний схід, 6 червня Директорія і РНМ прибули до Кам'янця-Подільського, який на півроку став столицею УНР. До 25 червня всі міністерства розгорнули там свою роботу. Діяльність уряду була спрямована, головним чином, на внутрішню політику та оборону держави. Зокрема, було ухвалено низку законів, спрямованих на боротьбу з єврейськими погромами.

9 червня у Проскурові спробував самочинно стати на чолі Запорізького корпусу несправедливо усунутий з армії славетний отаман П.Болбочан, за яким нібито стояли соціалісти-самостійники та народні республіканці. Дії колишнього командира Запорізького корпусу були оцінені офіційною владою як військовий заколот, і він був покараний із невластивою директоріанській владі жорстокістю – засуджений до смертної кари і страчений. Останні розвідки свідчать, що цей далекий від політики військовий діяч міг стати жертвою політичних інтриг³⁵. 11 червня було видане оповіщення уряду УНР до українського народу з приводу підривної діяльності українських несоціалістичних партій, які виступили натхненниками й організаторами заколотів отаманів В.Оскілка та П.Болбочана проти існуючої влади³⁶. Слідом за цим влада вдалася до розшуку провідників правих партій, які були організаторами антиурядової змови. Було проведено обшуки у Кам'янець-Подільському університеті, приватних помешканнях опозиційних політиків.

У відповідь на звинувачення влади почала консолідуватися права опозиція, на чолі якої стали відомі громадські та політичні діячі: професори Кам'янець-Подільського університету І.Огієнко, В.Біднов, губернський комісар Поділля В.Куриленко, голова Подільського земства В.Приходько та ін. Ядром правої опозиції стала УПСФ. 13 червня у пресі з'явилася резолюція відділу Головного комітету партії, в якій констатувалося, що українська держава переживає катастрофічну кризу через те, що соціалістичні партії, з яких складається уряд, не можуть опанувати становища. УПСФ закликала створити кабінет міністрів із представників усіх течій українського громадянства, відмовитися від більшовицьких експериментів, повернутися до демократії та закону. Для громадського контролю за діяльністю уряду УПСФ пропонувала створити всеукраїнський орган на зразок колишнього Українського національного союзу³⁷.

29 червня у пресі з'явився меморандум громадських діячів Поділля до Директорії, в якому аналізувалися політичні і військові поразки української влади і в якості головної їх причини вказувалося на її закритий, недемократичний характер. Для виходу з кризового становища пропонувалося «переформувати вищу владу у тимчасове одноособове президентство з певною тимчасовою конституцією», сформувати кабінет міністрів не за партійним, а за діловим принципом, провести низку кардинальних змін у внутрішній політиці. Документ підписали близько 20 відомих громадсько-політичних діячів ліберального спрямування³⁸.

Позбавлена можливостей впливу на державну політику, права опозиція знову, як і у 1918 р., прагнула до утворення опозиційних громадсько-політичних об'єднань. 15 липня представники поміркованих політичних груп утворили Український національно-державний союз (УНДС), навколо якого об'єдналися усі противники соціалістичного курсу уряду й Директорії. До союзу увійшли соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники, народні республіканці та селянські соціалісти. УНДС оголосив себе наступником колишнього Українського національного союзу (УНС), прийняв із незначними змінами його статут³⁹.

Корекції внутрішньої державної політики вимагало також посилення союзницьких стосунків із ЗУНР, провід якої після втрати власної території також перебував у Кам'янці-Подільському. Розбіжності у стратегії та орієнтаціях керівників Східної та Західної України були вражаючими, охоплюючи соціально-економічні та зовнішньополітичні аспекти. Політичний курс ЗУНР був чітко визначений, його підтримувало практично все населення. Держава мала існувати у вигляді парламентської республіки, соціально-економічні перетворення – здійснюватися шляхом реформ. Провід ЗУНР складали досвідчені помірковані політики, що керувалися у своїй діяльності передовсім інтересами краю. Галичанам, на відміну від наддніпрянців, був притаманний високий ступінь національної свідомості. До змін спонукала також війсьнова кампанія. Спільні збройні сили УНР та ЗУНР розгортали наступальну операцію проти Червоної армії. На звільнених від радянського режиму територіях українська влада мала носити характер, відмінний від більшовицької.

12 серпня Рада міністрів ухвалила декларацію про подальше спрямування політики УНР. Уряд заявив про обрання демократичного парламентського шляху, підготовку закону про вибори до парламенту з правами Установчих зборів і про реформування органів місцевого управління на основі загального виборчого права. Того ж дня голова Директорії С.Петлюра схвалив декларацію уряду і запропонував вжити конкретних заходів для її проведення у життя⁴⁰. Зміна урядового курсу означала відмову від «трудового принципу» на користь демократії. Зробити реальні кроки до реалізації цього курсу у 1919 р. уряд не встиг.

Зміни у політиці потягли за собою зміни в уряді. Б.Мартос був замінений на посаді прем'єра більш толерантним соціалістом І.Мазепою, відбулася ротація міністрів. Правій опозиції в особі УПСФ було запропоновано три міністерські

портфелі – закордонних справ, віросповідань та освіти. Але есефи встигли дати до уряду лише міністра віросповідань І.Огієнка. Поки вони вели переговори про умови свого входження до уряду, розпочалася війна з Денікіним. Опозиція зробила це виною уряду й есефи остаточно відмовилися від міністерських посад.

Законотворча діяльність уряду була спрямована на забезпечення наступу об'єднаних армій УНР та ЗУНР на Київ і Одесу. У подальшому напружена воєнна кампанія, гарячкові пошуки нових союзників у боротьбі проти білої і червоної Росії змусили політиків на деякий час забути про партійні суперечки. Але це вже не врятувало УНР. Внаслідок військової поразки Директорії частина урядових інституцій виїхала до Польщі, інші – складали українську адміністрацію у зайнятому поляками Кам'янці-Подільському. Боездатні частини армії вирушили у партизанський рейд по тилах противника (Зимовий похід). Пошук політичними силами винних у поразках і прорахунках української влади у 1919 р. отримав новий імпульс після того, як УНР припинила існування на власній території.

У висновку зазначимо, що українська державність існувала у 1919 р. в умовах тотальної політичної нестабільності. Відсутність у Директорії, коли вона стала на чолі УНР, ясного бачення перспектив розвитку та відповідної політичної програми стала каталізатором політичної боротьби, що тривала всередині національного табору протягом 1919 р. Обрана Директорією лінія компромісу між лівосоціалістичними та поміркованими силами не спрацювала у тогочасних політичних умовах. Перенесення політичної боротьби у сферу державного життя стало причиною частої зміни виконавчої влади. Протягом 1919 р. УНР пережила чотири зміни уряду, причому склад і політична програма кожного кардинально відрізнялися від попереднього. Протягом 1919 р. державний курс УНР зазнавав коливань вправо і вліво відповідно до активізації того чи іншого політичного угруповання. Як і у 1917–1918 рр., у 1919 р. національна демократія не спромоглася згуртуватися навколо єдиної мети – розбудови української незалежної держави.

¹ Висновки зроблено на основі видання: Українська революція і державність (1917–1920 рр.): Науково-бібліографічне видання. – К., 2001.

² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: Документи і матеріали: У 2 т. – К., 2006.

³ Українська суспільно-політична думка у XX ст.: Документи і матеріали. – Т.1. – Мюнхен, 1983. – С.401.

⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.2. – С.413–417.

⁵ Робітнича газета. – 1919. – 14 січня.

⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920. – Нью-Йорк, 1969. – Т.IV. – С.47–48.

⁷ Політична історія України XX століття: У 6 т. – Т.2. – К., 2003. – С.321.

⁸ Боротьба. – 1919. – 8 лютого.

⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.2. – С.467–468.

¹⁰ Українська Ставка. – 1919. – 31 січня.

¹¹ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.2. – С.398–399.

¹² Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.340.

¹³ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.2. – С.419, 699; Робітнича газета. – 1919. – 7 січня.

¹⁴ Антонов-Овсенко В.А. Записки о гражданской войне. – Т.3. – Москва; Ленинград, 1928. – С.253.

¹⁵ Робітнича газета. – 1919. – 9 лютого; Українська Ставка. – 1919. – 13 лютого.

¹⁶ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.1. – С.46–47.

¹⁷ Там само. – С.53.

¹⁸ Христюк П. Указ. праця. – С.103.

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1092. – Оп.6. – Спр.2. – Арк.53, 55.

²⁰ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К., 2003. – С.103–104.

- ²¹ Христюк П. Указ. праця. – С.117–118.
²² Мазепа І. Указ. праця. – С.111–112.
²³ Боротьба. – 1919. – 2 квітня; Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. – К., 1998. – С.128–129.
²⁴ Христюк П. Указ. праця. – С.112–115.
²⁵ Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – К., 2005. – С.311.
²⁶ Мазепа І. Указ. праця. – С.118–119.
²⁷ Там само. – С.135–140.
²⁸ ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.5.
²⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.2. – С.517.
³⁰ Там само. – С.519–520.
³¹ Робітнича газета. – 1919. – 13 квітня.
³² Робітнича газета. – 1919. – 1 травня; Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: Трагедія українського державника. – К., 2004. – С.82–83; Україна молода. – 2006. – 30 квітня.
³³ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.2. – С.521–523; Вісник державних законів УНР. – Вип.22. – 1919. – 7 липня.
³⁴ ЦДАВО України. – Ф.3933. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.2; Вісник державних законів УНР (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 1 липня (Ч.11).
³⁵ Див.: Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Указ. праця.
³⁶ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.2. – С.536–537.
³⁷ Лозовий В. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (кам'янецька доба). – К.; Кам'янець-Подільський, 2005. – С.68.
³⁸ Трудова громада. – 1919. – 29 червня; ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.43–44.
³⁹ Там само. – Спр.32. – Арк.8.
⁴⁰ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.2. – С.548–551.

The author considers the state policy of the second UNR which repeatedly and cardinally had been changing during 1919. On the base of studying the new sources of history of the Ukrainian Revolution 1917–1921 which re-create the activity of Directorate of Ukraine and Council of People's Ministers.

С.І.Заброварний*

ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ М.С.ГРУШЕВСЬКОГО

У статті розглянуто погляди видатного українського історика на соціально-економічні проблеми вітчизняної минушини. У центрі уваги – висвітлення історико-економічних питань у багатотомній «Історії України-Руси».

Серед численних статей і матеріалів, присвячених відомому українському вченому Михайлові Сергійовичу Грушевському, небагато знайдеться публікацій, котрі широко висвітлювали б економічну проблематику його історичних досліджень. У списку таких публікацій, опрацьованому Л.Р.Винаром і вміщеному в журналі «Український історик» (1984 р., №1–4), серед більше ніж 300 назв лише стаття Миколи Хировського показує вченого як дослідника українського господарства. Це змушує задуматися, тим більше, що економічна тематика, проблеми господарської історії України займають важливе місце в науковому й публіцистичному доробку науковця. Крім того, економічний чинник є суттєвим та одним із

* Заброварний Степан Іванович – доктор габітований, професор-emerит (Щецин, Польща).